

GIEDRĖ KAZLAUSKAITĖ

Laisvojo mąstymo deficitas

Viktorija Daujotytė, *Laisvojo mąstymo properšos*, Vilnius: Tyto alba, 2012, 302, [2] p., ISBN 978–9986–16–912–3

Laisvo mąstymo trūkumas akademinėje kultūroje toks akivaizdus, kad galima, naudojant ekonominį terminą, vadinti jį deficitu. Nuolat, su apmaudu konstatuojamas, minimas ir žurnalo *Colloquia* svarstymuose, linkint kolegoms nesivaržyti, ieškoti naujų, nenusidėvėjusių, kūrybingų akademinio rašymo formų ir išraiškos galimybių. O svarbiausia – nesprausti savęs į Prokrusto lovą ir kitus futliarus, teisinantis žanro reikalavimais; priimti galbūt ne visai tuos sprendimus, kuriuos „reikia“, „naudinga“ ir „našu“, bet bravūriškai leistis vedamiems drąsios minties, rizikuoti, lošti, gal net patirti pralaimėjimą, įsileidžiant į kabinetus ir auditorijas gryno oro. Laisvai mąstyti – beveik kaip kvėpuoti, jeigu iš tikrųjų gyveni literatūroje ir literatūra; arba, kaip gražiai hermeneutinį principą įvardija knygos autorė, – po tekstus *vaikščioti ratais*. Laisvąjį mąstymą pirmiausia asocijuočiau su žmogaus gebėjimu pasakyti ne tai, ko iš jo visi tikisi, o tai, kas nustebina paradoksaliu ir atrodo prieita, išmąstyta intuityviu būdu, kurį nežinoma, kone mistinė konvergencija skaitytojo sąmonėje sulygina su pačiais racionaliausiais metodais. Profesorė Viktorija Daujotytė savo naujos knygos pavadinimą motyvuoja kaip meditatyvų stebėjimą, mintijimą be tikslingų, pragmatiškų pastangų:

Mąstymas ar galvojimas, kaip dabar sako Arvydas Šliogeris: *lietuviškasis galvojimas*. Neatskiriamai: galbūt *galvojimas* specialesnis, atskiresnis, *mąstymas* labiau susijęs su būsenomis. Mąsli būseną, kai mintys pinasi lyg savaime, kai kas nors paaiškėja, pasirodo – lyg ir be galvojimo pastangų. Beveik nepastebimai. Nesieki, neieškojai, o lyg ir priėjai. (p. 11)

Metaforiškai, poetiškai pripažįstama ir pasąmonės veikla, griežtai racionalizuotame mąstymo modelyje paprastai neigiama: „Laisvasis mąstymas – sėklos, krin-

tančios (ir sapne) – į atvirą, nežinia ko laukiančią sąmonę, leidžiančios šaknis. [...] Laisvasis mąstymas – vaikščiojimas vos žžiūrimais literatūros takiukais tarp kalbos, literatūros, gyvenimo, literatūros, kalbos.“ (p. 18) Akademiniis profesorės rašymas natūraliai susipina su eseistine, literatūriniu kalba, neatsitiktinai ornamentiška pakartojant: *kalbos, literatūros, gyvenimo, literatūros, kalbos*.

Be abejo, kiekvienas skaitantysis susidėlioja emocinius akcentus ten, kas jam aktualu: todėl ir ši recenzija subjektyvi, skaitanti suinteresuotai, stabtelėjanti ties sau svarbiais momentais. Literatūros teorijas skaityti ir permąstyti nelengva: tam tikra prasme ši knyga gali būti skaitoma ir kaip supaprastinti teorijų variantai, kuriuos intuityviai perpranti, jei esi bent minimaliai pasidomėjusi jų pagrindais – nors autorė kalba iš fenomenologinių pozicijų, knygoje nevengiama aptarti kai kurių Jacques'o Derrida idėjų ar paminėti psichoanalizės perspektyvos. Beje, Derrida cituojamas ir autobiografiškumo svarbai sustiprinti: „Menkiausiame autobiografiškame bruože gali slėpti didžiausios istorinės, teorinės, kalbinės, filosofinės kultūros potencialumas – būtent tai iš esmės mane ir domina.“ (p. 99) Autobiografiškumu, kad ir nelabai išryškintu, gali būti grindžiama ir šios knygos „be įsipareigojimų“ rašymo intencija – joje daug kartų *ratais* išbraidyty tekstų ratilai.

Tačiau bene labiausiai ši knyga veikia kaip liudijimas, kad mąstymas apie literatūrą gali būti nepertraukiamas kaip asmeninio dienoraščio rašymas (nors tas jau tvirtai žinoma sulig Alfonso Nykos-Niliūno *Dienoraščio fragmentų* išleidimo faktu). Tai gyvenimo, o ne darbo (kaip nuo rašančiosios asmenybės tartum atsietos veiklos) dokumentas. Aplinkui – didžiulis bendrakeleivių ratas: literatūros klasikai, iškilios kultūros figūros, rašytojai amžininkai, menininkai, mokslininkai, kolegos, studentai, tampantys siužeto dalyviais ir bendraautoriais. Nemažai dėmesio skiriama Maironiui, Justinui Marcinkevičiui, Česlavui Milošui, Mikalojui Konstantinui Čiurlioniui – tai susiję ir su jubiliejiniais metais, jaučiama pareiga apmąstyti, paminėti, bandyti eiti vos matomais takiukais, apčiuopti ne tiek fasadinius, kiek kamerinius registrus. Aptariant Čiurlionio kūrybos kontekstus, maloniai nustebino dėmesys muzikai (gan svetimas filologiniam akiračiui), net tokiai aptarimų retenybei kaip harmonizuotos dainos: „Kokia aiški harmonizuotų dainų sąsaja su ‚Karalių pasaka‘, su ‚Žemaičių kapinėmis““ (p. 30). (Nors vis dėlto tiksliai nepasakyta, kokia toji sąsaja, o plika akimi tą mato ne kiekvienas – tas sakinytis labiau veikia kaip atradimo emocija.) Literatūros pasakojimai ar asociacijos jungiami su asmenine patirtimi, tačiau nenukrypstant į

autobiografinius prisiminimus; nuo savęs, nuo patirties – link teksto ir jo supratimo. Kartais autobiografijos blyksčių norėtusi daugiau. Pavyzdžiui, fenomenologiškai aprašytas intymiosios atminties mechanizmas:

Tai buvo; darant namelio duris prisivijo geltona, dryžuota rudens vapsva. Staigiai perveriantis dingsnis: tai buvo. Buvo tokia akimirka: ruduo, širdies skaudumas, ilgės, durys, prie kurių sustojau, vapsva ant rankos, kai siekiau rankenos. *Kur, kada?* Ak, taip: bendrabutis Pavandenėj, pirmieji metai aštuntoje klasėje, lipant mediniais laiptais (buvusioj špitolėj), pėsčia atėjau iš Pagirgždūčio, krepšely turėjau medaus stiklinėlę, mamos stipriai aprištą vaškiniu popieriumi. Ėjau iš laukų, iš begalinės erdvės, vis giliau: laiptai, koridoriai, auditorijos, aštuntas aukštas Vilniuje, toli nuo medžių, įprastai šviečiančių pro langus. Bet kai vėl lipu mediniais girgždančiais buvusios špitolės laiptais (seniai viskas nugriauta), esu ne tik jos varganoje uždarybėje, bet ir erdviuose atminties laukuose. (p. 38–39)

Įsižiūrėjimas į gamtos ir kultūros reiškinius vientisas, neskaidomas: gal todėl taip natūraliai perskaitoma Žemaitė – per kraštovaizdį, balas, pasaulio horizontą už miško (p. 110). Kai kurie iš tų reiškinių, stebimi veikiausiai literatūrinėje spaudoje, neišvengia minorinio vertinimo: „Nustojome mąstyti apie lyriką, giliausią, labiausiai sutelktą lietuvių kultūros tradiciją, pirmiausia pastebėtą ir konstatuotą Balio Sruogos. Svarstome dabartines eilėraščių knygas, bet daugiau kaip *daiktus* sau nei ateinančius, prasitęsiančius.“ (p. 95) *Daiktizmo* kaip pragmatiško intereso radimasis tikrai gali gąsdinti, tačiau nelabai aišku, kas turima galvoje „nustojome mąstyti“ – veikiausiai čia kalbama apie tekstų, skirtų poezijos problemoms (kokius *Nemune* rašydavo Valdemaras Kukulius), trūkumą. Net jei tokių tekstų periodikoje ir iš tikrųjų mažokai, gyvoji lyrikos refleksija, nors ir neužrašoma, iš literatų akiračio niekur nedingo – jų asmeniniuose pokalbiuose, diskusijose, bendrame buvime lyrikos temai, kad ir ne tokiai sutelktai kaip tekstas, regis, negresia išnykimas. Kitas klausimas būtų – kodėl nėra tai užrašančiųjų? Galbūt dėl tikrovės fragmentiškėjimo, teoretizavimo reikšmės menkėjimo, o gal dėl to, kad negausu ir skaitančiųjų. Labai regimai egzistuoja net tam tikros lyrikos gildijos, draugystės, mokyklos, tačiau viešuose renginiuose kalbėjimas apie poeziją neretai būna banalus, nuslystama į kalbos klišes ir iš anksto žinomas schemas. Galbūt reikėtų mažiau poezijos festivalių, o daugiau naujų bendruomeniškų idėjų, kad ir panašių į „Mirusių poetų draugiją“ (rež. Peter Weir, JAV, 1989).

Vienas gražiausių autorės pasakymų, komentuojant Mikalojaus Vilučio tekstą: „Menas yra taip kaip gyvenimas: įvairiai suprantamas, yra nuostatų, netgi teorijų. Ir *asmeninių tiesų*. *Asmeninių tiesų*, kurios, jei sąžiningos, visada jaučia nežinau artumą.“ (p. 117) *Nežinau* artumas – kaip atsisakymas kategoriškai teigti, vertinti, vienareikšmiškai apibendrinti, bendravardiklinti. Kitaip sakant – pozicija, rizikingai gravituojanti ties intymumo, net asmeniškumo riba. Imponuoja tarp literatūrologų retokai išgirstama savikritika, nukreipta į profesinį lauką: „Mokslininkai yra pernelyg atsiskyre nuo meno, literatūros.“ (p. 155) Imponuoja turbūt dėl to, kad šiaip jau ją išgirsti beveik neįmanoma: literatūrologai yra gynybiški, jie nenori sutikti su saugaus, hermetiško tyrinėtojo įvaizdžiu. Ir vis dėlto literatūros kūrinys jų diskurse dažniausiai figūruoja kaip preparacijų objektas, su kuriuo tarsi gėdinga turėti kokių nors giminių, t. y. kūrybinių, saitų, „nusileisti“ ligi tyrinėjamo autoriaus metakalbos. Dar galima būtų paminėti perdėtą snobizmą, panieką nekanonizuotoms literatūros ir jos refleksijų gyvavimo formoms, pasyvumą visuomenės gyvenimo, politikos (ir net švietimo ar kultūros politikos) atžvilgiu. Greta viso to akivaizdu, kad dauguma akademiškų vengia kultūrinės spaudos kaip ne itin vertos savo brangaus laiko ir dėmesio: profesorės praktika šiuo klausimu būtų kardinaliai priešinga.

Knygoje *Laisvojo mąstymo properšos* neapeinama autoriteto tema (vis tarsi atsitiktinai išnirdavusi autorės publicistikoje *Literatūroje ir mene*), autoritetui kaip galios formai suteikiant ne vien *Didžiojo kito* statusą: „Stipriausiai, nežinomais būdais veikia prigimtinė galia – tikroji autoritetė.“ (p. 172) Autoritetas savaip dekonstruojamas, pripažįstant, kad „autoritetai gali būti ir tekstai“ (p. 174), taip pat perspėjant: „Keista, bet taip yra, kad sielos autoritetas labiausiai veikia tada, kai viešai apie ją nekalbama. Didelis viešumas nėra naudingas autoritetams, juos išardo.“ (p. 173) Gal ir gerai, kad profesorės nėra socialiniuose tinkluose, kur autoritetinga filosofė drąsiai pareiškia, kad Maironis esantis eiliakalys, o Marcinkevičius – grafomanas; ir tai nėra kokia nors labai impulsyvi, neartikuliuota pozicija, bet komparatyvistinis vertinimas, neblogai išmanant Vakarų literatūros tradiciją. To (negatyvaus vertinimo, gruboko, nors dažniausiai teisingo, kriticizmo) apsuptyje esame kasdien, tą kasdien skauda, bet tenka susitaikyti ir priimti tą viešumą kaip saugaus, sterilaus lituanistikos būvio išsižadėjimą. Šiandien, kai bet kokioje diskusijoje oponentas triuškinamas fraze „jūs kalbate emocijomis, ne argumentais“, itin malonu buvo perskaityti profesorės pastebėjimą – „Jürgenas Habermasas ‚Modernybės filosofiniame diskurse‘ (2002) netikėtai prasitaria, kad įžymusis

dekonstruktyvistas Jaques'as Derrida „nemėgsta argumentuoti“: (p. 177–178) Citata lyg ir skirta įtvirtinti minčiai, kad literatūros kritika galėtų būti kūrybingesnė, priartėti prie pačios literatūros raiškos formų. Vis dėlto imponuoja ir intuityvus emocijos *kaip argumento* suvokimas, atspindintis ir tą laisvojo bei racionalaus mąstymo opoziciją, kuri kartkartėmis susilieja į viena.

Nepasakysi, kad profesorė visiškai išvengia kultūrinėje spaudoje jau kuris laikas matomų humanitarams būdingų katastrofistinių laikysenų: ryškiausiai būtų Šliogerio pasisakymai periodikoje, kiek santūresni – Vytauto Rubavičiaus svarstymai *Metuose, Literatūroje ir mene*. (Galbūt iš tos tendencijos radosi ir bendra kelių autorių knyga simptomišku pavadinimu *Nerimas*)¹. Tiesa, profesorės kalbėjimo tonas švelnesnis; mažiau pesimizmo, daugiau šviesos. Intelektualams nesvetimas abstrakčiai apokaliptines nuotaikas čia keičia kalbėjimas apie konkrečias realijas: nevaldomus, pagiežingus, demagogiškus interneto komentarus ir neonacizmą (apie kurį ir kitiems humanitarams reiktų išsamiau kalbėti, aiškinantis jo priežastis, populiarumą Europoje ir t. t.).

Iš kur ir kaip atsiranda galia, paskatinanti internetinę, „komentarinę“ neapykantą? Šaltinių daug (kas nori mušti, pagalį visada ras; norinčiam mesti akmuo visada po ranka; – tai dar iš vaikystės, iš mano senųjų). Juodas, sugedęs vanduo pradėjo trykšti ir iš „patriotinių“ paskatų; tam dabar yra tinkama psichologinė terpė, padedanti tokiai „galiai“ skliti. Kalbos problema – ji neturi savikontrolės, kontroliuoja tik sąmonė: apie „kovą“ su tėvynės „priešais“ gali kalbėti pykčiu kitiems, kitokiems pertekę, savo tamsių tikslų kitų sąskaita siekiantys. Atskirti galima, bet tam reikia didelių pastangų. (p. 143)

Aptariama verbalinio chamizmo problema, su kurios vertinimu ne visai sutinku. Daug kas kultūros terpėje turi būti iškalbėta, išrašyta (ne vien internetinių komentarų, bet ir mažumėlę civilizuotesniu pavidalu): taip pat ir pyktis, kol neįgavo kitokių, daug pavojingesnių formų. Be to, tas pats verbalinis chamizmas gali būti interpretuojamas kaip avangardizmas ar radikalus kritiškumas, turįs teisę būti ir net pageidautinas, kad literatūrinis gyvenimas nevirstų užsistovėjusio vandens akivaru. Skyrelis, skirtas įsivaizduojamam ginčui su obskurantais kalbininkais, šiandien jau nebejaudina taip, kaip būtų jaudinęs, prieš, tarkime,

1 Viktorija Daujotytė, Valentinas Mikelėnas, Arvydas Šliogeris, Aleksandras Vasiliauskas, Vladas Žulkus, *Nerimas*, Vilnius: Tyto alba, 2012.

dešimtmetį. Tikriausiai dėl to, kad šiandien visur, pradedant socialiniais tinklais ir baigiant viešąja žiniasklaidos erdve, justai ore tvyranti agresija (atsiradusi, žinoma, ne be pagrindo) bet kokių kalbos „represijų“ (nors neretai tai tėra švelnūs didžiųjų klaidų taisymai) atžvilgiu – kartais net norisi tuos vargšus kalbininkus užstoti. Kaip toje pačioje viešojoje erdvėje mini emigracijoje dirbantis mokslininkas lingvistas Giedrius Subačius, kalba tikrai keisis, bet mums svarbu, kad išliktų bent jos pavadinimas ir su kuo identifikuotis². Šio proceso nesustabdys jokie kalbininkų draudimai (priešingai, jie gali veikti kaip katalizatorius sparčiam keitimuisi). Griežtas, nelankstus kalbos taisyklių taikymas profesorei, regis, yra panašiai atgrasus, kaip ir perdėtas humanistikos kaip mokslo instrumentavimas. Su įtariu neįtakumu aprašomas privalomasis *įrankizmas*, *įgizmas* akademinų procedūrų metu:

„Pasiimk kokį įnagį, panages atsiplėši“; – sako mama dar studentei, ravinčiai daržą. Bet paliję, žemė minkšta ir man patinka ravėti rankomis, nenoriu jų saugoti, atsiplausiu šiltu ir minkštu upuko vandeniui, patrinsiu dumbliu. Rankos yra mano, ne, ne įnagis; prieinu morkų vagą, mažyčiai daigų siūleliai, tik pirštais galiu išravėti atkaklias balandas, jokio kastuvėlio ar kaupuotuvėlio negalėčiau į žemę įkasti. Retokai sudygusios, reikia saugoti kiekvieną daigelį. Pirštai, rankos; akys, kurios eina pirmą, pamato daigelį, įspėja ranką – atsargiai. [...] Tekstas; jį galima liesti (tegu ir perkeltine prasme), čiuopti-užčiuopti, pažinti-atpažinti. Pamatyti linijas, išsišakojimus. Pajusti teksto valią būti *taip* perskaitytam, paaiškintam, susietam su kitais, palygintam. (p. 75)

Tokiu būdu kritikuojamas mechanistinis teorijų taikymas, kai literatūra jaučiama, suvokiama kaip organiškasis sutvėrimas: proteguojama savotiška literatūros homeopatija, jeigu galima taip pavadinti. O ir pati knyga, kaip visuma, suponuoja mintį – kuo intymesnis, asmeniškėsnis taps mokslininkų kalbėjimas apie literatūrą, tuo arčiau bus girdintieji, ką sako literatūros mokslas. Šiam kalbėjimo būdui negresia nei populizmas, nei elitizmas; nors jauna recenzentė Agnė Alijauskaitė vadina Daujotytės knygos skaitytojus „išrinktaisiais“³, toks kalbėjimas pernelyg demokratiškas, kad taptų elitistiniu. Įdomu tai, kad ir lietuviškame

2 „Kalbininkas: lietuvių kalba keisis – svarbu, kad pavadinimas išliktų“, <http://www.delfi.lt/news/daily/emigrants/kalbininkas-lietuviu-kalba-keisis-svarbu-kad-pavadinimas-isliktu.d?id=59329637> (žiūrėta 2012 11 26).

3 Agnė Alijauskaitė, „Parašyta skaitantiems, subalansuota literatūrologams“, *Šiaurės Atėnai*, 2012 11 09.

teoretikų diskurse apie literatūros istoriją (ar istorijas) ir teorijas vis labiau įsivertinant minčiai, kad „siužetą reiktų nušauti“, profesorė teigia siužeto būtinybę:

Suprantamas yra mokslininkų noras apsaugoti nuo mėgėjų ar šarlatanų. Bet didžiausias pavojus humanistikai kyla iš pseudomokslų, iš nesuprantamų, nepaskaitomų tekstų. Pseudoretorika negali įtikinti, ji negali būti įdomi. Įdomumas priklauso humanistikos vertinimo kriterijams. Siužetiški yra ne tik veiksmai, nuotykių, įvykiai. Siužetiška yra ir mintis; mąstymo linijos, posūkiai, sankabos. Aukščiausias vidinio teksto junglumo laipsnis yra stilius. Savitas stilius rodo ir mąstymo savitumą.

Humanistikos perspektyvai už pseudoretorinį mokslumą mažiau tepavojingas mėgėjiškas, ne itin aukštas mąstymo lygis, jei tik jis susijęs su tikrais, autentiškais interesais, jei tik iš tiesų siekiama pasisakyti apie literatūrą, tekstą. Dalis balasto yra visur, jo negalima išvengti jokiais apribojimais. (p. 177)

T. y., kas atleistina „negabiesiems“, jokių būdu neturi tapti talentingo rašymo pasiteisinimu. Kiek pamenu iš senesnių pasisakymų, profesorei visada sąmoningai rūpėjo dėmesys silpnesniajam rašytojui (tas pats veikiausiai galioja ir akademinėje sferoje), jautri kritika, pedagogika. Bent jau nesu mačiusi nė vienos „piktos“ jos recenzijos; jeigu rašoma net apie vidutinišką knygą, stengiamasi pasakyti ką nors pozityvaus (nors abejoju, ar vien pozityviosios recenzijos turi prasmę).

Knygoje ypač gyvas Vlado Šimkaus aprašas, kaip dabar madinga sakyti – portreto eskizas (p. 239). Nedaug dėmesio (bet skiriama) Giedrai Radvilavičiūtei, kur kas daugiau – Danutei Kalinauskaitei. Tos proporcijos tikriausiai nužymėtų ir jų tekstų vertes, nors šiandien tai gali būti tik spėjimas. Stebėtojos žvilgsnis saugantis, konservatyvus; su kai kuriais teiginiais galima nesutikti, tačiau tam yra diskusijų erdvė. Paradoksas – kai skaitau šitą Daujotytės knygą, jaučiuosi nebe taip, lyg klausyčiau ramaus jos balso (taip jausdavusi skaitydama literatūros fenomenologijos, kritikos vadovėlius, kai kurias monografijas), o pasakočiau. Toks dialogo įspūdis galbūt kyla ir iš to, kad rašoma aktualiomis, kultūros lauke sklidančiomis temomis, kurias vienaip ar kitaip apmąsto visi, bet ne visi sugeba užrašyti arba neranda deficitu virtusio laiko. Šia prasme *Laisvojo mąstymo properšos* ragina nuolat tikrinti dienoraščio, paraščių, publicistikos, darbo užrašų ribas; nevengti viešai pasisakyti, kalbėti ne tik apie literatūros, bet ir gyvenimo užribius, paribius, susisiekančius takus. Ir nors abejoju glotnių recenzijų prasme, tačiau kitokios parašyti šįsyk negalėjau.